

POVIJEST EUROPE

Europska povijest je nasilna, dramatična i iznimno kontradiktorna. Kontinent je svjedočio razornim bitkama, usponu i padu carstava, neuračunljivim vladarima i religijskim ratovima, ali i kulturnim buđenjima, sjajnim izumima i postignućima, i ideološkim pokretima koji su promijenili svijet.

Autor Jeremy Black kreće na putovanje kroz golemo prostranstvo europske povijesti, istražujući događaje tako različite kao pad Rimskog Carstva, širenje Crne smrti i Francuska revolucija.

Okuplja raznolike niti povijesti u jasnom i konciznom narativu, od rađanja minojske civilizacije do tragedije dva svjetska rata.

POVIJEST EUROPE

JEREMY
BLACK

Stanek

POVIJEST EUROPE

OD PRAPOVIJESTI DO
21. STOLJEĆA

JEREMY
BLACK

DOPUNA
HRVATSKA POVIJEST

POVIJEST EUROPE

© Za Hrvatsku: STANEK d.o.o., 2020.

Marofska 45, Kućan Marof
42 000 Varaždin
Tel.: (042) 207 – 215
E-mail: info@staneK.hr
www.eknjizara.hr

Prijevod s engleskog
Nebojša Buđanovac

Lektura
Barica Pahić

Korektura
Tanja Miličić Cepernić

Redaktura
Ivan Lajnvaš

Dopuna hrvatskom izdanju
HRVATSKA POVIJEST
Ivan Lajnvaš

Urednik
Vitomir Stanek

Za nakladnika
Josip Stanek

Grafička priprema
Zoran Stanek

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001059697.

ISBN: 978-953-8130-19-9

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu
Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Naslov izvornika: *A History of Europe*
Copyright © 2019 Arcturus Holdings Limited
www.arcturuspublishing.com

Sva prava pridržana.

BEZ DOZVOLE IZDAVAČA: niti jedan dio ove knjige
ne smije se reproducirati, umnožavati ili prenositi u bilo
kojem obliku ili bilo kojim sredstvima – elektronskim ili
mehaničkim, uključujući i fotokopiranje, fotografiranje,
snimanje u bilo kojoj varijanti ili ubacivanje u bilo kakav
sustav spremanja informacija.

POVIJEST EUROPE

**OD PRAPOVIJESTI DO
21. STOLJEĆA**

JEREMY BLACK

Uvod.....	6
Vremenska linija	12

PRVO POGLAVLJE

Izvori europske civilizacije do 500. pr.n.e. 14

Prapovijesni ljudi, Rađanje poljoprivrede, Obrada metala, Rađanje pisma, Miken i Kreta

DRUGO POGLAVLJE

Klasični svijet 500. pr.n.e. – 500. n.e. 26

Perzijski napad na antičku Grčku, Utjecaj Aleksandra Velikog, Etruščani, Rana povijest Rima, Punski ratovi, Kraj republike, Rimski sustav, Onkraj rimskog svijeta, August i rani carevi, Pad Rima, Naslijeđe Rima

TREĆE POGLAVLJE

Stoljeća prekida 500. – 1000. 56

Mračno doba, Bizant, Barbarska kraljevstva, Arapska osvajanja, Al-Andalus, Franci, Papinstvo, Širenje Vikinga, Irska u Mračno doba, Škotska, Istočna carstva, Kijevska Rusija

ČETVRTO POGLAVLJE

Srednji vijek 1000. – 1450. 78

Križarski ratovi, Srednjovjekovna religija, Feudalizam, Normanska osvajanja, Gradovi i trgovina, Sveto Rimsko Carstvo u srednjem vijeku, Rusija, istočna Europa i mongolska osvajanja, Reconquista, Ujedinjenje Francuske, Magna Carta i uspon parlamenta, Nezavisna Škotska, Stogodišnji rat, Širenje tržišnog gospodarstva, Crna smrt i društvo, Osmanlijsko napredovanje, Uspon moskovske moći

PETO POGLAVLJE

Renesansa i reformacija 1450. – 1650. 108

Istraživanje oceana, Renesansa, Tisak, Talijanski ratovi, Karlo V., prvi "globalni" vladar, Osmansko napredovanje, Reformacija, Protureformacija, Doba Španjolske, Španjolska armada, Španjolska kriza, Britansko otočje u 16. stoljeću, Britanska kriza, Drugo kmetstvo, Borba za Baltik, Uspon Rusije, Tridesetogodišnji rat

ŠESTO POGLAVLJE

Od baroka do Napoleona 1650. – 1815. 142

Opsada Beča, 1683., Uspon apsolutizma, Rusko carstvo, Znanstvena otkrića, Europa i svjetsko gospodarstvo, Europska carstva: kolonije i kompanije, Prosvjetiteljstvo, Pad isusovaca, Sveto Rimsko Carstvo pod Habsburgovcima, Razdoblje ratova, Uspon Prusije, Gustav III. Švedski, Francuska revolucija, Napoleon, Bečki sporazum, razdoblje od 1814. – 1815., Promjena geopolitike

SEDMO POGLAVLJE

Industrijska Europa 1815. – 1914. 174

Industrijska revolucija, Nacionalizam, Grčka nezavisnost i Balkan, Revolucije iz 1830., Revolucije iz 1848., Talijansko i njemačko ujedinjenje, Rusija pod carevima, Krimski rat 1854. – 1856., Imperijalizam i utrka za Afriku, Gospodarstvo s kraja 19. stoljeća, Promjena u društvu, Tehnologija

OSMO POGLAVLJE

Europa u ratu 1914. – 1945. 190

Put do rata, Prvi svjetski rat, Versajski mir, Žene i pravo glasa, Ruska revolucija, Staljin, Međuratna Europa, Velika depresija, Uspon fašizma, Hitler, Drugi svjetski rat, Pokolj, Domovinski front

DEVETO POGLAVLJE

Poslijeratna Europa 1945. do danas 220

Promjena Europe: Novi poredak, Početak Hladnog rata, Kraj carstva, Dugački procvat, Otpor Sovjetskom Savezu, Godine Hruščova, Berlinska kriza 1961., Češka kriza 1968., Radikalizam 1968., Istočna politika (Ostpolitik), Sporazumi iz Helsinkija 1975., Frankova Španjolska i njezin pad, Stagnacija sovjetskog vodstva, Pad sovjetskog komunizma, Jugoslavija u 1990-ima, Religija, Promjena okoliša, Kultura, Europa u novom tisućljeću

DESETO POGLAVLJE

Budućnost Europe 244

Demografija, Imigracija, "Europski prostor", Globalni problemi, Redefiniranje Europe

JEDANAESTO POGLAVLJE

Hrvatska povijest 250

Hrvatska povijest u ranom srednjem vijeku (VII. – XI. stoljeće), Hrvatska povijest u razvijenom i kasnom srednjem vijeku (XII. – XVI. stoljeće), Hrvatska u Habsburškoj Monarhiji (XVI. – XVIII. stoljeće), Hrvatska u XVIII. stoljeću, Hrvatska tijekom "dugog XIX. stoljeća", Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, Hrvatska u sastavu socijalističke Jugoslavije, Samostalna Republika Hrvatska

Indeks.....288

Fotografije.....294

Slika gore: Karta Europe Abrahama Orteliusa iz 1570. Točne granice Europe predmet su rasprave tijekom više stoljeća.

Uvod

Europa je kompaktni kontinent fascinantne povijesti, koja je važna i za one koji danas žive u njoj, i za ostatak svijeta. Širenje europskih sila – Rusije do Tihog oceana i u središnju Aziju te Britanije, Francuske, Belgije, Danske, Nizozemske, Njemačke, Italije, Portugala i Španjolske preko oceana – stalno je utjecalo, pa i preobrazilo, povijest svijeta od 15. stoljeća do danas. Razumljivo je da se mnogi fokusiraju na ta posljednja stoljeća, ali duboka povijest i tisućljeća razvoja Europe i njezinih naroda bili su također od velike važnosti za ono što je uslijedilo, i za Europu i za ostatak svijeta, i još su uvijek značajni.

Gdje je Europa?

Europa, kako je shvaćena u ovoj knjizi geografski je koncept, područje smješteno između Azije i Atlantika. No, taj je pristup otvoren za raspravu. Primjerice, iako je Ural obično smatran istočnom fizičkom granicom Europe, on nije ni prepreka ni granica, budući da je od 1917. smješten u Ruskoj Sovjetskoj Federativnoj Socijalističkoj Republici, a od prosinca 1991. u Ruskoj Federaciji.

Europa je drukčija od drugih kontinenata. U odnosu na svoju veličinu, ima dužu obalu od drugih kontinenata, i u velikoj je mjeri pomorski kontinent. Njezina klima je podložna međuigri oceanskih izvora niskog pritiska i euroazijskih izvora visokog pritiska, kao i hladnih vjetrova s Arktika i vrućih vjetrova iz Sahare, a to ju čini veoma raznolikom. U osnovi, prevladavajući zapadni vjetrovi donose kišu na atlantsku obalu, što je dobro za rast biljaka, a Golska struja u Atlantiku također zagrijava obalne vode. Ni jedno ni drugo nemaju ekvivalenta u istočnom dijelu Europe, što znači da ona trpi i od hladnijih i od sušnijih vremenskih prilika.

Slika lijevo:
Tradicionalna "T i O" karta iz rukopisa iz 15. stoljeća. Karta prikazuje zemlju podijeljenu na tri kontinenta, Europu, Aziju i Afriku.

Što je Europa?

Što znači "Europa" u povijesnim terminima nije posve jasno. Mnogo vremena izraz "Europa" nije bio omiljen jer nije bilo svijesti o Europi kao zasebnom mjestu. Prije no što se Rimsko Carstvo (u početku pod republikanskom kontrolom prije no što je postalo carstvo pod carevima) razvilo u 3. stoljeću prije nove ere i ostalo dominantno u zapadnoj Europi do 5. stoljeća naše ere, nije bilo mnogo spoznaje

o geografskoj veličini onoga što je danas Europa. Pod Rimom, ta spoznaja jedva da je pokrivala Skandinaviju, ili ono što je danas europski dio Rusije. Tijekom tog razdoblja je Sredozemlje bilo politički i gospodarski centar moći, ali ključni aspekti tog mediteranskog svijeta i Rimskog Carstva bili su izvan današnje Europe, prije svega u Egiptu, Siriji i Anatoliji (Turska istočno od Egejskog mora).

Mnogo vremena nakon što je Rimsko Carstvo nestalo u zapadnoj Europi u 5. stoljeću, Europa nije bila definirana u terminima carstva niti njegovog nastavka u obliku Istočnog Rimskog Carstva (Bizanta), nego od mnogih Europljana u terminima Kršćanske zemlje, područja pod kontrolom kršćana. Iako su bile politički rascjepkane, Kršćanske zemlje stvorile su zajedničku ideologiju koja je bila moćnija od svega što moderna Europa posjeduje. Nadalje, srednjovjekovna papinska država bila je jasan oblik vlasti za dio Kršćanskih zemalja.

Međutim, u Kršćanskim zemljama najvažnija je bila vjera, a ne mjesto, pa uslijed toga nije bilo jasnih ni trajnih granica. Zapravo, Križarski ratovi koji su počeli u 1090-ima bili su povezani sa širenjem Kršćanskih zemalja. Oni su se djelomično odvijali u europskim zemljama, prije svega u Španjolskoj, Portugalu, i na južnim i istočnim obalama Baltika, ali ključno područje tih aktivnosti bio je Bliski istok; Izrael, Palestina, Libanon i Sirija, pri čemu je sjeverna Afrika bila sekundarna sfera u 13. stoljeću, a još i više nakon 1415., kad su portugalske snage osvojile Ceutu u Maroku. Tijekom idućih 120 godina još je teritorija osvojeno u Maroku i Alžiru.

Ideja o Kršćanskim zemljama kao definiciji Europe bila je problematična zbog narušenih odnosa između dijelova pod papinskom vlašću i drugih dijelova, prije svega onih pod Istočnim Rimskim Carstvom, ili Bizantom. S glavnim gradom Konstantinopolom (kasnije Istanbul), Bizantsko carstvo uključivalo je područja koja se danas ne smatraju dijelom Europe, poput Egipta, Sirije, Izraela, Libanona i Palestine (do 7. stoljeća) i dijelova moderne Turske (do 15. stoljeća). Moderna pravoslavna crkva ne postavlja granicu onoga što bismo danas geografski smatrali Europom, a pravoslavni stavovi prema Europi i prema Kršćanskim zemljama su vrlo različiti od stavova papinske države. Specifično, pravoslavna crkva, čiji je patrijarh smješten u Istanbulu i time obavezan biti građanin Turske, nema razloga izostavljati Tursku iz Europe.

Većinu Bizantskog carstva na kraju je osvojio islam, a kao rezultat toga, u posljednjih 600 godina veliki dio istočne Europe dio je vrlo različitog kulturalnog i političkog svijeta, onog Osmanskog carstva (Turske). Ono je bilo islamska imperijalna država s glavnim gradom Istanbulom.

Slika dolje: Turska minijatura s početka 16. stoljeća iz Hunername, povijesti osmanskih sultana. Osmansko carstvo suvremenici su smatrali antieuropskim zbog prijetnje koju je predstavljalo kršćanskim zemljama.

Danas jedna od najnapučenijih europskih zemalja, Turska je provela veliki dio posljednjih 600 godina u sukobu s kršćanskim silama.

Rasprave o prijemu Turske u Europsku uniju naglasile su probleme koje predstavlja turska povijest. To je dio šire rasprave o tome kako razmatrati odnose između Europe i islama. Takve rasprave dramatično su ilustrirane kada čovjek stane u Istanbulu s europske strane i vidi koliko je blizu azijska obala, ili koliko je Tunis blizu Siciliji i Malti.

Kršćanskim suvremenikima Osmansko carstvo nije bilo toliko neeuropsko koliko protueuropsko. Ono je definiralo nešto što nije europsko, i tiraniju i islam, i predstavljalo oboje kao prijetnju kršćanstvu. Napredovanje osmanskih sila dovelo je do pada Beograda 1521. i Budimpešte 1541., dok su 1529. i 1683. Osmanlije opsjedali Beč, a 1565. Valettu na Malti. Iako su posljednja tri pokušaja bila neuspješna, prijetnja, koju su predstavljali, bila je vrlo jasna i ostala je očita do početka 18. stoljeća, kad su Osmanlije zauzeli Beograd po drugi puta 1739.

Stoga je veliki dio moderne Europe zapravo dio osmanskog svijeta, ne kršćanstva. S druge strane, (kršćansko) europsko prekooceansko širenje značilo je da se od kraja 15. stoljeća europski utjecaj širi preko oceana. Kao rezultat toga, do 1750. London, Pariz i Madrid imali su više zajedničkog s kolonijalnim središtima poput Philadelphije, Quebeca i Havane, nego što su imali s gradovima pod osmanskom vlašću poput Atene, Beograda, Bukurešta i Sofije. Ta situacija ostala je takva tijekom sljedećeg stoljeća, iako u drugom geografskom i političkom kontekstu a nastavila se tijekom Hladnog rata, pri čemu je zapadna Europa imala više toga zajedničkog sa Sjevernom Amerikom, nego s istočnom Europom koja se ugledala na Sovjetski Savez.

Ta situacija predstavlja izazov ideji o zasebnoj europskoj povijesti. Nadalje, čak i ako pokušamo forsirati tu ideju, nije jasno kako ju je moguće definirati i do kuda se širi. U stvarnosti, ideja da Europa ima jasno određeni niz vrijednosti, nije stvarna s obzirom na spektar ideologija i praksa koje su bile na snazi u njezinoj povijesti.

Unatoč tom je mnogo kulturalnog i političkog kapitala bilo uloženo u takav pristup europskoj povijesti, iako na vrlo različite načine, od

PITANJE RUSIJE

Uloga Rusije u modernoj europskoj politici potcrtava pitanje o tome kako najbolje pristupiti europskoj povijesti. Rusija se za neke predstavlja kao protueuropska te kao država koja se proteže i u Europi i u Aziji, i kao takva ne bi trebala biti uključena u povijest Europe. Taj pristup sukobljava se s idejom da se Europa proteže na istok do Urala, i da treba uključiti europsku Rusiju, ali ne i azijsku Rusiju. Kraj Hladnog rata od 1989. do 1991. i kolaps komunističkog bloka i Sovjetskog Saveza doveo je definiciju "Europe" u prvi plan kao temu praktične politike. Tu je bilo postavljeno i pitanje hoće li Ukrajini i kavkaskim republikama Armeniji, Azerbajdžanu i Gruziji biti dopušteno da se priključe NATO-u i Europskoj uniji.

srednjovjekovne papinske države, prosvjetiteljstva iz 18. stoljeća, modernih imperijalističkih vladara poput Napoleona i Hitlera, i Europske unije. Primjerice, 2007. Njemačka je upotrijebila svoje predsjedništvo nad Europskom unijom da donese zakone protiv rasne mržnje za cijelu Uniju. No, pokušaj da donese zakon o zabrani nijekanja holokausta nije uspio, između ostalog i zato što su neke države članice htjele donijeti i zakon o zabrani negiranja ili trivijaliziranja zločina počinjenih u ime Staljina, a to su neke druge članice odbile. To ocrtava u kojoj mjeri ne postoji zajednički identitet ili povijest.

Koja Europa?

Mnoge povijesti Europe fokusiraju se na Sredozemlje do kraja Rimskog Carstva, a zatim na Francusku, Njemačku, Nizozemsku, Belgiju i sjevernu Italiju do oko 1550., nakon čega Italija uglavnom otpada. Skandinavija, Iberija, Balkan, istočna Europa i južna Italija dobivaju uglavnom malo pozornosti ukoliko nisu u kontaktu s regijom kojoj je posvećena pozornost. Britaniju se uglavnom tretira zasebno, čak i od većine Britanaca, s tendencijom da ju se promatra kao hibrid europskog i neeuropskog.

Istočna Europa je slabije pokrivena. To

odražava tamošnji dugotrajni niži standard, kao i posljedice toga na intelektualnu aktivnost te ratna uništavanja i nestanak arhiva, prije svega onih o zemljoposjedničkim obiteljima i posljedicama komunističkih godina (1945. – 89.) koje su ometale empirijska istraživanja.

Što danas znači “Europa”?

Problem sa standardnim fokusom na zapadnu Europu nije samo što je povijest većeg dijela kontinenta potisnuta u drugi plan, nego i u tome što postoji pretpostavka o nekakvom inherentno “europskom” pristupu. To navodi na pogrešan trag. Europa znači različite stvari u Madridu, Manchesteru, Marburgu, Milanu i Münchenu. Kao rezultat toga, čitatelju je potrebno ponuditi prikaz toga što znači živjeti u raznim krajevima, a to naravno, čini samu ideju “europske” povijesti zanimljivijom.

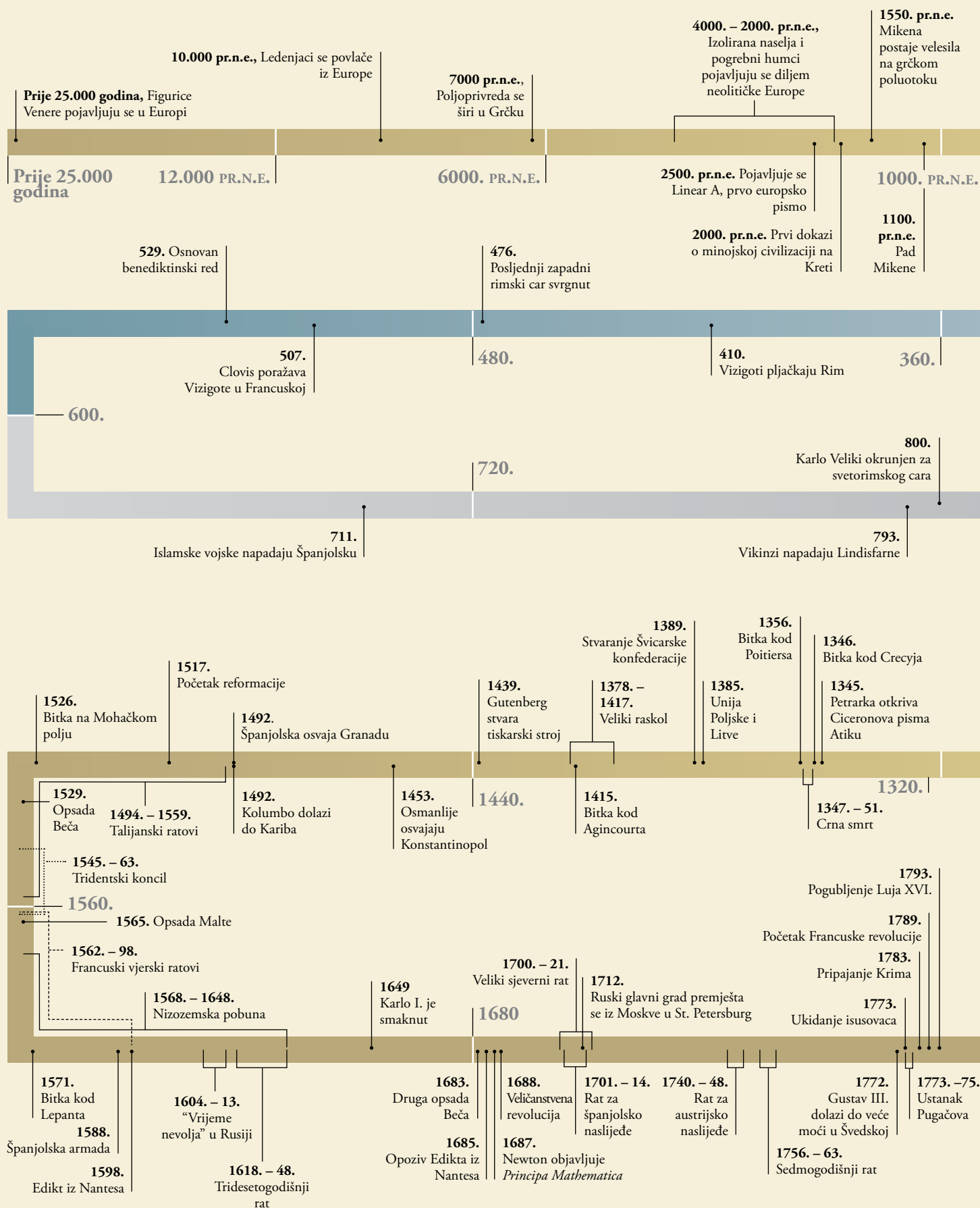
Napetost između navodnog jedinstva i velikih razlika stalna su tema u europskoj povijesti, iako se specifične manifestacije jako razlikuju. Ta tema povezana je s načinom na koji bismo trebali obraditi europsku povijest. Specifično je pitanje odnosa između pisanja o istočnoj Europi i pisanja o zapadnoj Europi koje ima tendenciju da dominira cjelokupnim tekstovima o kontinentu.

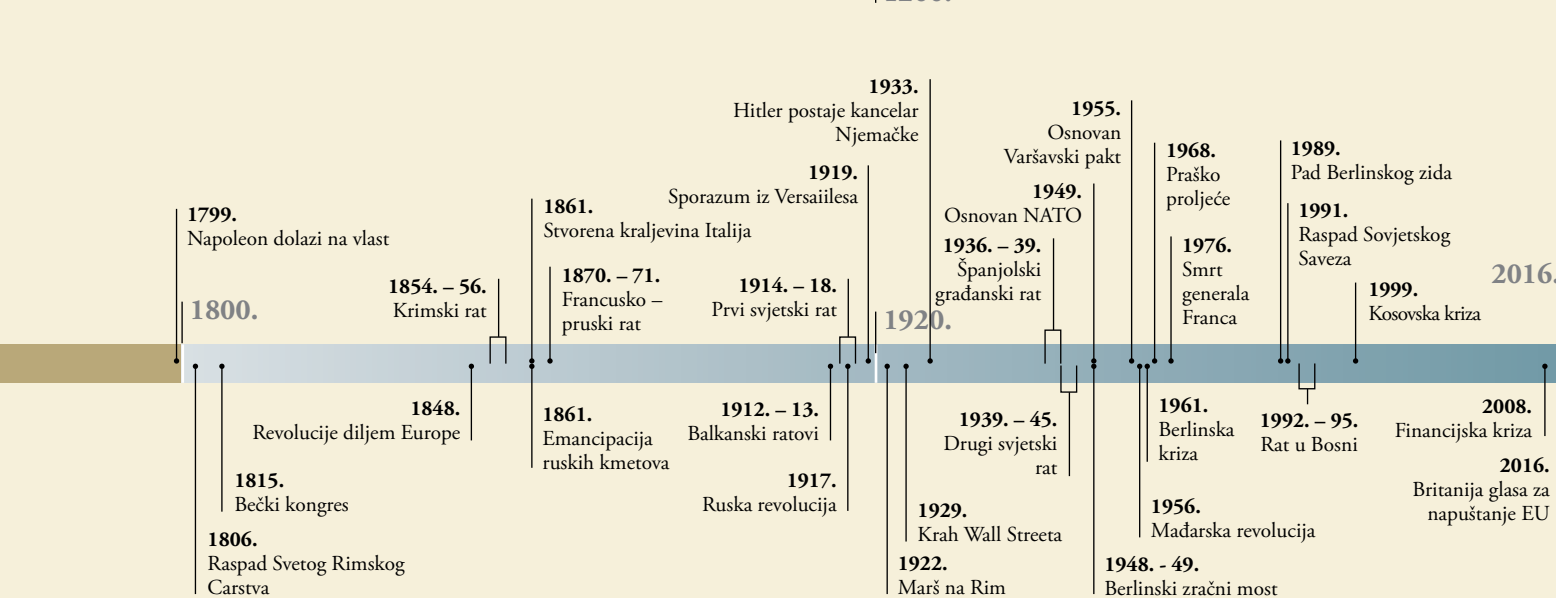
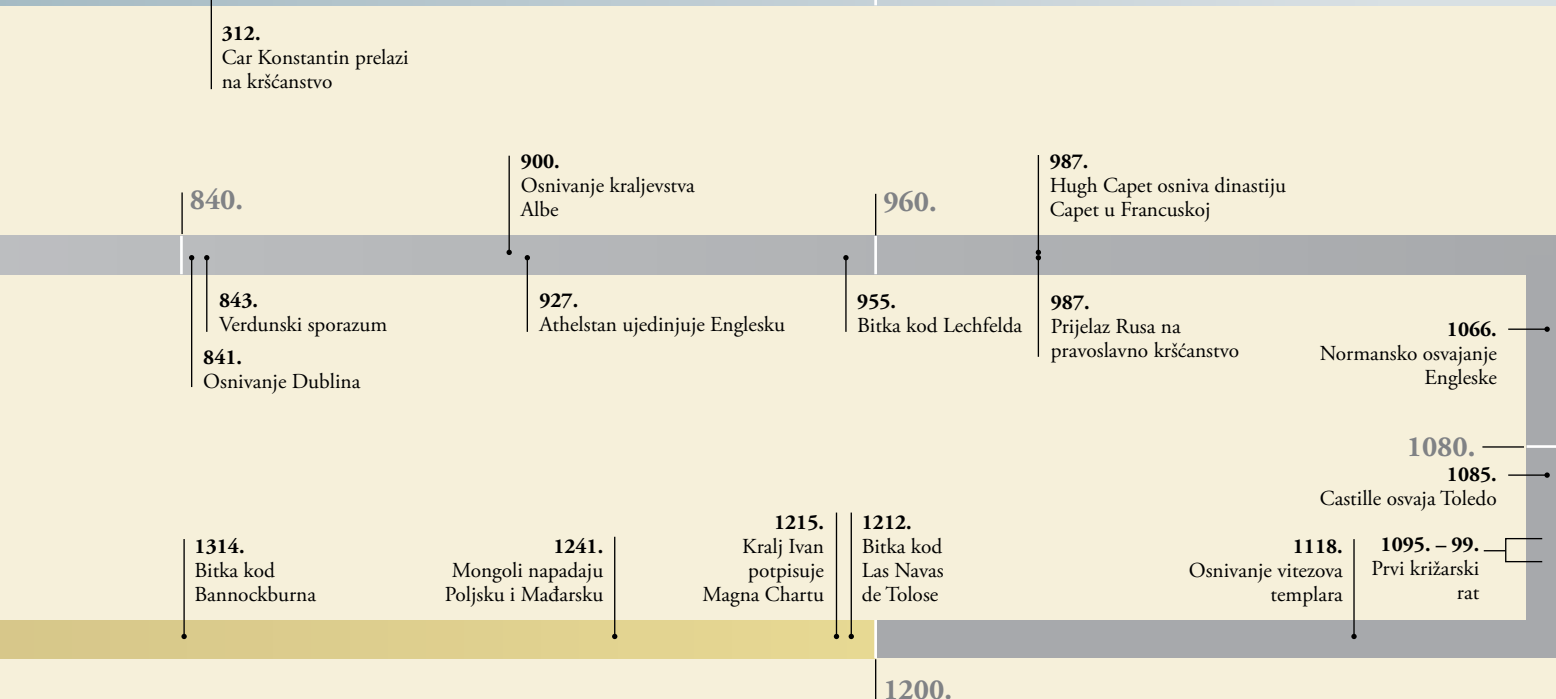
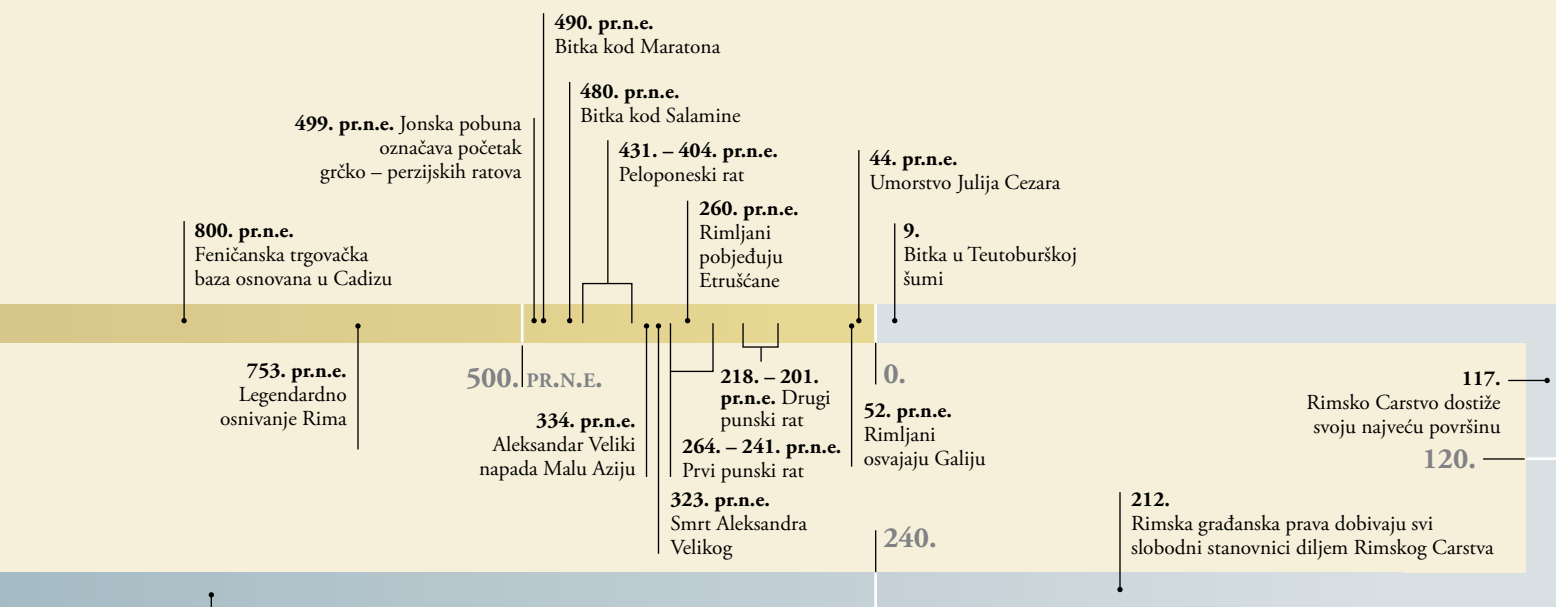
Vrijedi naglasiti specifične razlike lokalnih društava unutar šire cjeline, poput ljudi koji sebe smatraju stanovnicima Normandije, kao i Francuske, ili Sicilije prije nego Italije, ili Katalonije prije nego Španjolske. Napetost između jedinstva Europe i traženja veće autonomije manjih skupina poput Katalonaca i Škota, dovela je do pitanja kako će karta Europe izgledati 2050. u usporedbi s Europom iz 1900. ili 2019. Moguće je da će regionalizam izbiti u prvi plan. U svakom slučaju, povijest, koju ćemo ispričati, pokazuje da nije bilo dosljednog razvoja Europe. Umjesto toga, stalno se javlja isticanje važnosti specifičnih situacija, od kojih je najvažnija uspjeh u ratu.

Slika desno:
Prosvjed Katalonaca za nezavisnost 21. listopada 2017., nedugo prije nego je parlament donio jednostranu deklaraciju nezavisnosti. Intenzivni regionalizam je često jednako moćna sila kao i europsko jedinstvo u povijesti kontinenta.

Vremenska linija povijesti Europe

PRVO POGLAVLJE

IZVORI EUROPSKE CIVILIZACIJE

Izvori europske civilizacije

Do 500. PR.N.E.

Europa je relativno novi kontinent, oblikovan promjenama u posljednjih 20.000 godina. Prije toga, ima dugu geološku povijest koja je vidljiva u slojevima koji započinju s pretkambrijskim razdobljem, od prije 4.6 milijardi godina. U različitim razdobljima su pojedini dijelovi kopna bili prekriveni morima, s vrlo različitim temperaturama i vegetacijom i pod utjecajem jače ili slabije geološke aktivnosti u obliku vulkana. Tijekom geološke prošlosti na Europu je vrlo snažno utjecalo kontinentalno pomicanje tektonskih ploča što se događa otkako se Zemljina kora ohladila.

Europa je bila dio Laurazije, golemog kontinenta koji je uključivao i Sjevernu Ameriku. Prije oko 300 milijuna godina, on se spojio s Gondwanalandom, velikim južnim kontinentom, i formirao Pangeu, superkontinent. Prije 200 do 180 milijuna godina, Laurazija i Gondwanaland su se razdvojile i nastavile dijeliti. Kao rezultat toga, Euroazija (kombinirano kopno Europe i Azije) odvojila se od sjeverne Afrike i ostala joj je samo neznatna veza s Afrikom. Nakon toga, Euroazija se oblikovala u svojem sadašnjem položaju. Geografski, Euroazija je ključni element jer je, iz te perspektive, Europa produžetak Azije. Ljudska povijest u Europi, ili barem povijest organiziranog ljudskog života, postavljena je u mnogo kraćem vremenskom razdoblju klimatskih promjena, uglavnom uslijed utjecaja ledenih doba i kraja tih doba oko 10.000 pr.n.e. (posljednje je imalo vrhunac oko 18.000 pr.n.e.). Na nižoj razini, naknadne globalne klimatske promjene također su bile značajne, poput "Malog ledenog doba" od 14. do 17. stoljeća. Taj obrazac promjene i danas postoji, s globalnim zagrijavanjem i njegovim utjecajem na razine mora. Promjena je i značajna i nepredvidljiva.

Slika lijevo: Prapovijesni kontinent Laurazija koji se odvojio od Gondwanalanda (južnog kontinenta) prije oko 200 milijuna godina uključivao je Europu, Aziju i Sjevernu Ameriku.

Prethodna stranica: Hram Hagar Qim na Malti, izgrađen između 3700. i 3200. pr.n.e.

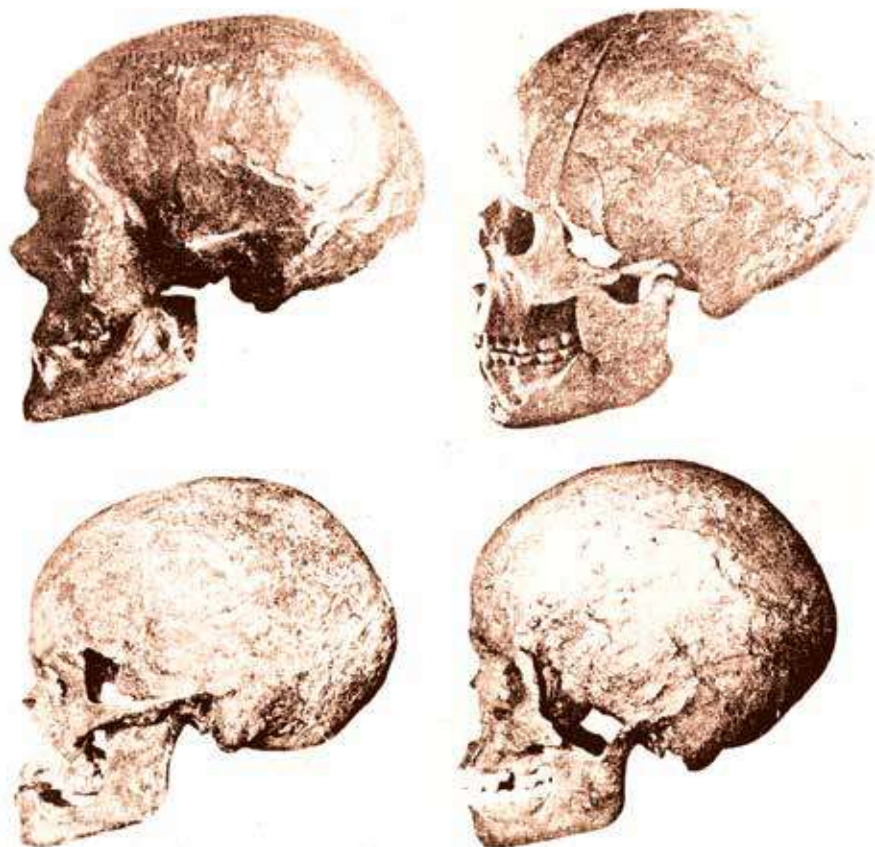
Prapovijesni ljudi

Naše razumijevanje čovjekove migracije u Europu se brzo mijenja, jer nova arheološka otkrića i upotreba genetike, stvaraju sliku o tome da su prvi ljudi na kontinent stigli ranije nego što se mislilo. Analiza zuba 7.2 milijuna godina starog primata *graecopithecusa* pronađenog u Grčkoj 2017. sugerirala je da je kostur dijelio pretka s rodnom *homo* i da je potencijalni predak čovjeka. Tragovi stopala otkriveni na Kreti 2010. godine stari su 5.7 milijuna godina, i sugeriraju da ih je napravio dvonožni hominid.

U to vrijeme obala je bila znatno drukčija i mnogi sredozemni otoci bili su povezani s kopnom, pa udaljenost između Afrike i Europe nije bila kao danas, kao ni klimatski elementi poput razina padalina.

Iako je teško biti precizan, s obzirom na promjenjivu narav većeg dijela dokaza, stalno se pojavljuju dokazi o širenju čovjeka u potrazi za hranom. Klimatski uvjeti bili su važni čimbenici, a oni sugeriraju prelazak iz Afrike u Europu prije oko 190.000 do 220.000 godina. Stupanj natjecanja i sukoba između raznih vrsta hominida nije jasan. Duljina postojanja i širenja *homo sapiensa* sve više raste. Postoje dokazi o supostojanju neandertalaca i kromanjonaca, izvora modernog *homo sapiensa*, dok je 1999. paleolitički kostur s naslijeđem obje vrste otkriven u blizini Lisabona. DNA analiza ukazuje na činjenicu da je bilo nešto križanja, pri čemu je DNA neandertalca nađen u modernim ljudima. No neandertalci su došli kraju kao zasebna vrsta, iako se teorije o trenutku kad se to dogodilo, jako razlikuju.

Oko 16.000 pr.n.e. otoci Sicilija i Malta bili

Slika gore: Lubanje kromanjonaca koje je fotografirao Leo Wehrli, 1921.

su spojeni s Italijom, Korzika je bila spojena sa Sardinijom, a veliki dio delte Volge bio je dio većeg Kaspijskog jezera. Geološko oblikovanje Europe nastavilo se u posljednjih 10.000 godina. U tom je razdoblju nestala veza između Britanije i kontinentalne Europe (oko 6500. pr.n.e.) kao rezultat porasta razine mora uslijed topljenja ledenih pokrivača krajem posljednjeg ledenog doba i oslobađanja velikih količina vode. Taj proces, i prethodna glacijacija povezana s napredovanjem leda, nakon kojeg je svaki puta uslijedilo povlačenje, u velikoj su mjeri utjecali na detaljniju geologiju površine velikog dijela Europe. Topljenje leda dovelo je do uzdizanja slojeva koji su bili pritiskani ledenom kapom. Taj proces je vidljiv na povišenoj obali primorskih regija poput sjeverozapadne Škotske.

Velike rijeke hranjene otopljenim ledom stvarale su goleme doline, dok su ledenjaci u tim dolinama ostavljali goleme naslage stijena i sedimenta zvanih morene. Ono što je danas Baltičko more prije 9000 godina bilo je velika vodena površina zvana Jezero Ancyclus, koja nije imala veze s Atlantskim oceanom, dok Crno more nije bilo spojeno sa Sredozemnim do prije 2500. pr.n.e. Moderne regije Europe pojavile su se kad su klima i fizička geografija stvorile vrlo različite ishode, od ravnih hladnih tundra sjeverne Europe, do vrućih, visokih planina južne Španjolske.

Kraj posljednjeg ledenog doba pratilo je kretanje zona šuma i životinja prema sjeveru, a lovci – sakupljači išli su za njima. Šume su bile skloništa za životinje poput jelena, koji je privlačio lovce. Čovjekova prilagodba okolišu ubrzo je postala oblikovanje tog okoliša, na mikrorazini, da bi odgovarao potrebama za stanovanjem, uzgojem i lovom na hranu, a kasnije i za držanjem životinja. Jedan od ključnih motiva u prošlosti, oblikovanje okoliša pogonjeno potrebom za resursima i prostorom,

zbivalo se pod utjecajem ideologija i razumijevanja okoliša.

S vremenom se ljudska vrsta proširila na veći dio Europe, uključujući manje gostoljubiva područja poput sjevernog Atlantika (gdje su prva naselja na Farskim otocima nastala oko 825.), Islanda 874., i Madeire, vjerojatno u ranim 1420-ima (iako postoje naznake o tome da je tamo i ranije bilo naselja).

Rani Europljani naučili su pronalaziti izvore hrane, ubijati, koristiti i kontrolirati životinje, i stvarati utočišta od raspoloživih materijala. Primjerice, životinjske kože su se koristile za odjeću i za nastambe, pri čemu su drvene motke s kožama bile pokretni šatori. Velike životinjske kosti, prije svega mamutove, bile su korištene u Ukrajini za građu nastamba.

Ljudi su pokušavali stvoriti sustav vjerovanja koji će im pomoći da se lociraju u vremenu i prostoru i da pronađu smisao u svojem svijetu i iskustvima. Ljudi su čuvali korisne predmete za kasnije korištenje, koristili ideju simetrije i zanatima i obavljali zadatke koji su zahtijevali podjelu rada. Iako su dokazi o tom

Slika lijevo:
Impresivni špiljski
crteži bizona
u Altamiri u
Španjolskoj primjer
su ranih čovjekovih
umjetničkih
pokušaja.

razdoblju ograničeni i oštećeni vremenskim prilikama, oranjem itd., postoje arheološki dokazi, kao što su poznate pećinske slike u Lascauxu u Francuskoj, u Španjolskoj i drugdje. Primjerice, pećinski crteži u Portugalu nastali su 15.000 pr.n.e. u pećini Escoural (*Gruta do Escoural*) u dolini Coa. Drugi važni dokazi o ranom čovjekovom umjetničkom životu uključuju stilizirane ženske figurice nađene diljem Europe i nastale oko 23.000 pr.n.e. One su možda povezane s ritualima plodnosti.

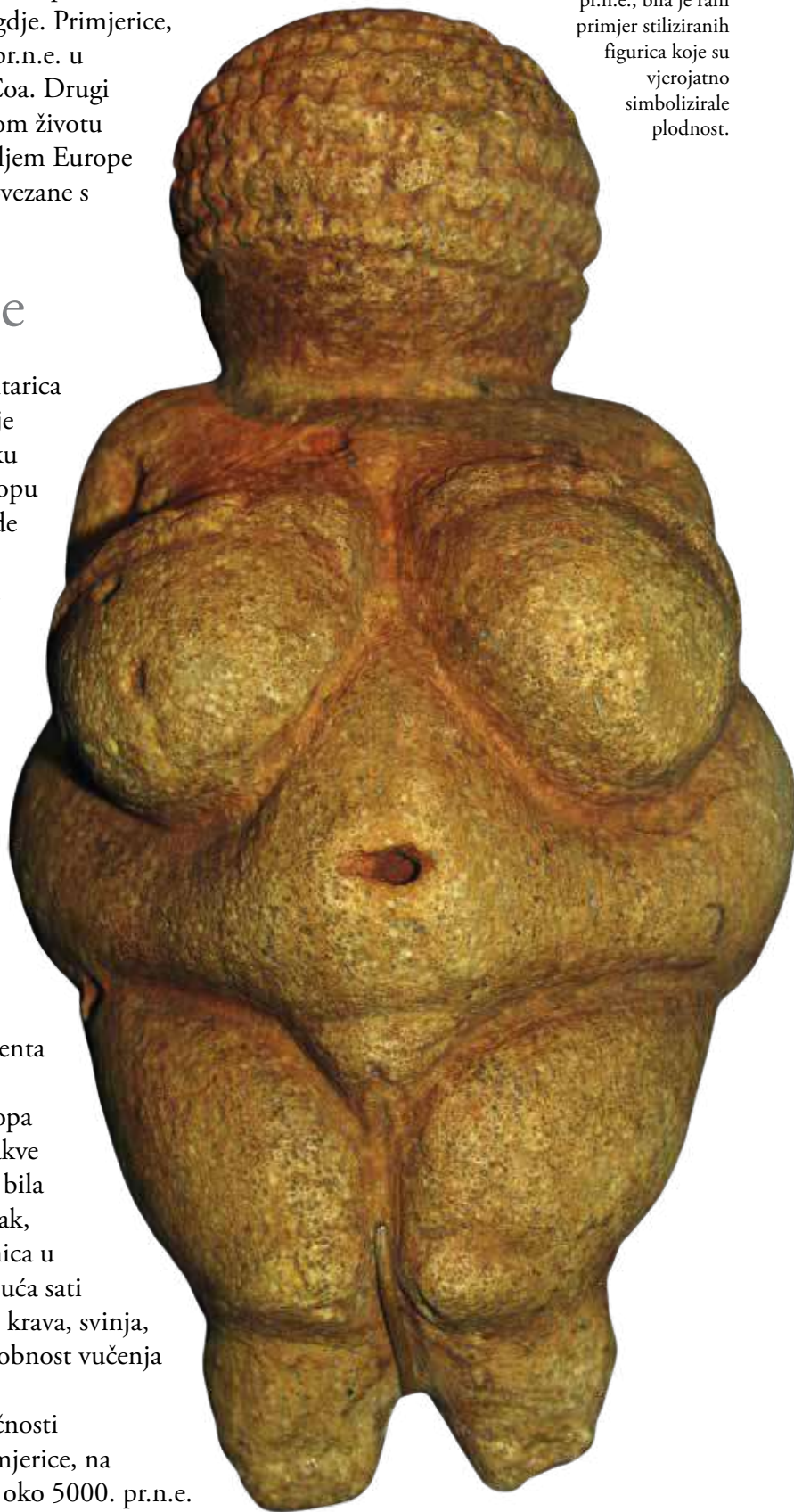
Slika dolje: Venera iz Wilendorfa, oko 25.000 pr.n.e., bila je rani primjer stiliziranih figurica koje su vjerojatno simbolizirale plodnost.

Rađanje poljoprivrede

Prijelaz sa žetve, mljevenja i pohrane divljih žitarica za hranu, na razvoj i kultiviranje žitarica, bio je spor. Poljoprivreda je nastala na Bliskom istoku oko 10.000 pr.n.e., ali nije se proširila na Europu još 3000 godina. Široka upotreba poljoprivrede na kontinentu prvi je puta viđena u Grčkoj oko 7000. pr.n.e., kad su se pojavila prva sela. Do 6000. pr.n.e., proširila se na sjever prema Balkanu i na zapad, preko Jadrana, u južnu Italiju. Do 5000. pr.n.e. poljoprivreda se proširila diljem Europe južno od Baltičkog i Sjevernog mora, a kasnije i u tim regijama. Nastavljeno je u isto vrijeme lov, ribolov (uključujući skupljanje školjka) i skupljanje divljih biljaka.

Povećani prinosi od poljoprivrede i razvoj oruđa poput pluga, potaknuli su sječu šuma. Kad su se razvile, poljoprivredne vještine su se proširile, iako je tempo širenja ponekad bio spor, a u Europi nije bilo ekvivalenta intenzivnoj poljoprivredi s navodnjavanjem kakva je postojala u Egiptu, Iraku i Kini. Europa nije imala organizacijske strukture da stvori takve sustave, djelomično zato što je njezina uprava bila jednostavnija, a stanovništvo malobrojnije. Ipak, ritualni centri poput golemih i složenih grobnica u dolini Boyne u Irskoj, zahtijevali su stotine tisuća sati rada za izgradnju. Širenje domaćih životinja – krava, svinja, ovaca i koza, donijelo je mlijeko i vunu i sposobnost vučenja plugova, a uslijedila su i kola s kotačima.

Sačuvani ostatci cjelogodišnje ljudske nazočnosti povećavaju se kako naselja postaju fiksna, primjerice, na brdima nižeg dijela doline Tagus u Portugalu, oko 5000. pr.n.e.

Slika lijevo:
Kompleks neolitskih
grobnica u Brú
na Bóinneu,
Irska, zahtijevao
je visoku razinu
organiziranosti.

Sve češće je vidljivo da ta naselja nisu tek nastambe. Umjesto toga, vidljiva je sve veća sofisticiranost, primjerice u izoliranim logorima, ritualnim spomenicima i pogrebnim komorama u Europi iz neolitskog razdoblja (4000. – 2000. pr.n.e.). Pogrebna središta bila su važan aspekt društva i odnosa između generacija. Štovanje, čak i obožavanje predaka, čini se

da je bilo važno diljem Europe.

Iako je stvaranje naselja bilo ključna novina, ono ne pokriva sav raspon promjene povezan s rađanjem poljoprivrede. Primjerice, na euroazijskoj stepi u onome što je danas europska Rusija, postojala je pokretnija kultura povezana sa sezonskim migracijama u potrazi za pašnjacima.

MEGALITSKI OSTATCI U PORTUGALU

Megaliti su kamene grobnice s jednom komorom koje se još mogu vidjeti u većem dijelu Europe. Najveći od njih je Anta Grande do Zambujeiro (Velika dolmen Zambujeira) pokraj Evore u Portugalu (u blizini Cromeleque dos Almendres, širokog ovalnog niza od 95 granitnih monolita). Smatra se da je izgrađena između 4000. i 3000. pr.n.e.

Postoje i monolitske pogrebne komore u regiji oko Lisabona. Kameni ostatci su dobar arheološki dokaz, za razliku od građevina izrađenih od drveta ili blata. Takve grobnice bile su proizvod društava koja su ostavila daleko manje dokaza o svojim aktivnostima.

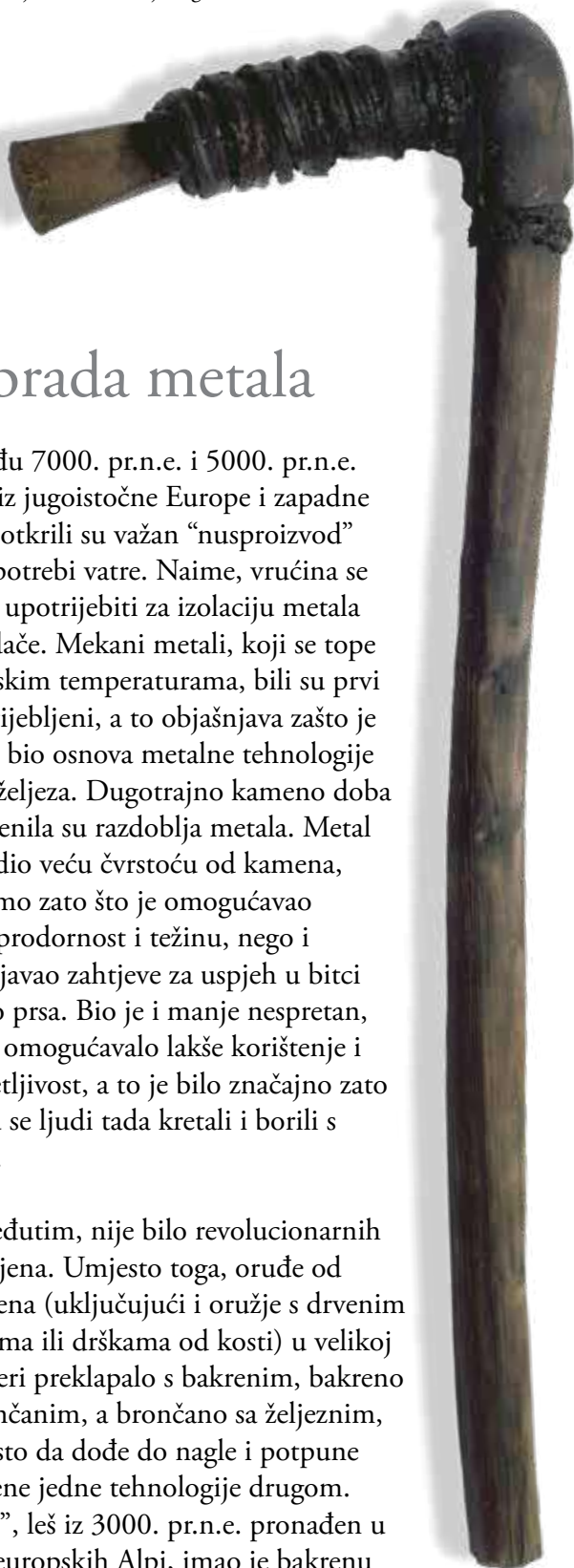
Slika gore: Granitni
monoliti iz Cromeleque
dos Almendres u Portugalu
podignuti su oko 4000.
pr.n.e.

Slika dolje: Bakrena sjekira otkrivena s tijelom Őtziya, 5000 godina starog trupla koje je pronađeno smrznuto na planini u blizini talijansko – austrijske granice.

Obrada metala

Između 7000. pr.n.e. i 5000. pr.n.e. ljudi iz jugoistočne Europe i zapadne Azije otkrili su važan “nusproizvod” pri upotrebi vatre. Naime, vrućina se može upotrijebiti za izolaciju metala iz rudače. Mekani metali, koji se tope na niskim temperaturama, bili su prvi upotrijebljeni, a to objašnjava zašto je bakar bio osnova metalne tehnologije prije željeza. Dugotrajno kameno doba zamijenila su razdoblja metala. Metal je nudio veću čvrstoću od kamena, ne samo zato što je omogućavao veću prodornost i težinu, nego i ispunjavao zahtjeve za uspjeh u bitci prsa o prsa. Bio je i manje nespretan, što je omogućavalo lakše korištenje i pokretljivost, a to je bilo značajno zato što su se ljudi tada kretali i borili s nogu.

Međutim, nije bilo revolucionarnih promjena. Umjesto toga, oruđe od kremenca (uključujući i oružje s drvenim drškama ili drškama od kosti) u velikoj se mjeri preklapalo s bakrenim, bakreno s brončanim, a brončano sa željeznim, umjesto da dođe do nagle i potpune zamjene jedne tehnologije drugom. “Őtzi”, leš iz 3000. pr.n.e. pronađen u ledu europskih Alpi, imao je bakrenu

POJAVA FORTIFIKACIJA

Arheološka istraživanja daju nove dokaze o naravi društva i rasponu aktivnosti tijekom brončanog doba. Primjerice, 2012. i 2013. otkrivene su sofisticirane utvrde iz brončanog doba kod La Bastide u jugoistočnoj Španjolskoj. One uključuju zidove koji djelomično obrubljuju ulaz i pet četvrtastih tornjeva koji počivaju na pažljivo pripremljenim temeljima kako bi se spriječilo da skliznu niz strmo brdo, što je znatan graditeljski pothvat. Bila je tamo i cisterna za vodu. Željezno doba svjedoči o porastu broja utvrda na brdima, od kojih su mnoge vjerojatno bile utočišta i obrambene lokacije gdje se mogla pohranjivati hrana. Vrhovi brda bili su vidljivi jedan s drugoga, što je ljudima omogućavalo da šalju poruke.

sjekiru, kremenim nož i strijele s kremenim vrhom. Bio je ranjen, ako ne i ubijen, sličnim oružjem.

Metalno oružje općenito se moglo naći u ostatcima složenijih društava. To je osobito bio slučaj kad je obrada metala zahtijevala skupljanje različitih resursa, a time i trgovine i mogućnosti financiranja. Trgovina se razvila kad je kremen potreban za poljoprivredne alate i sjekire bio iskapan i razmjenjivan. Sol i jantar bili su druga važna roba kojom se trgovalo na velike udaljenosti. Trgovina je bila osobito važna duž obala rijeka i planinskih ruta iznad naplavnih ravnica. Pojedinačni grobovi s većim blagom (od kojih je dio dobiven trgovinom) sugerirali su stratificirano društvo i znak složenijih društava.

Bakreno doba (4500. – 2200. pr.n.e.) zamijenilo je brončano doba (2200. – 800. pr.n.e.) Kao tvrđa legura bakra učinkovitija za izradu alata i oružja jer je mogla zadržati oblik pod većim pritiskom, bronca nije zamijenila samo bakar nego i tvrdi kamen i kremen, koje je bilo teže oblikovati. Bronca je zahtijevala bakar, koji je često trebalo izvoziti, kao i kositar primjerice iz Sardinije u Grčku. Potraga za kositrom vodila je do interesa sredozemnih naroda za atlantsku Europu, uključujući Španjolsku, Portugal i zapadnu Francusku, sve do Britanije. Feničani su razvili trgovačku bazu u Gadiru (Cadiz) oko 800. pr.n.e. a od tamo i u baze u Portugalu, uključujući Abul, Alcacer, Tavira i Castro

Marim. Grci su ih slijedili. I jedni i drugi donijeli su sa sobom sredozemnu robu, uključujući vino i tekstile. Trgovina je postala i sredstvo za tehnološku i kulturalnu razmjenu.

Došlo je do raširenog razvojnog procesa. Izrada bronce bila je složenija operacija od korištenja kremenca. Pored trgovine, i poljoprivreda se raširila zbog povećanja broja stanovnika, pa su postavljene granice zemljišta, a kasnije i polja, osobito od drugog tisućljeća prije nove ere.

Nakon brončanog doba, izrada i kovanje željeza proširilo se iz zapadne Azije u Europu tijekom željeznog doba. Određivanje tog razdoblja ovisi o dijelu Europe koji razmatramo. Na Egejskom moru, to je započelo oko 1190. pr.n.e., ali u sjevernoj Europi tek oko 500. pr.n.e. Proizvodnja željeza razvila se u središnjoj Europi oko 1000. pr.n.e. a zatim se proširila diljem Europe, došavši do Britanije do 8. stoljeća pr.n.e. Upotreba željeznih motika i čavala donijela je novu fleksibilnost poljoprivredi i izgradnji. Granična su područja sve više bila čišćena od stabala i kultivirana. Željezo je učinilo kola izdržljivijima, a oružje boljim jer se rjeđe raspadalo, osobito kad je dodan ugljik kako bi se proizveo čelik.

Slika dolje: Minojska glinena pločica iz 15. stoljeća pr.n.e. s Linear B pismom.

Radanje pisma

Predstavljanje jezika putem grafičkih sredstava razvijalo se različito diljem svijeta, s osobitim kontrastom između hijeroglifa (slikovnog pisma) i alfabetskog pisma. Pisanje jezika slijedilo je pisanje brojeva i vjerojatno je postojalo u Sumeru (Mezopotamija) i Egiptu već oko 3500. pr.n.e. Od tamo se pismo širilo u Europu, najprije u Grčku, a od tamo su varijante feničkog alfabeta uvedene u Italiju, na zapad. Na talijanske numeričke sustave jako je utjecala Grčka.

Postoji razlika između proto – pisma i pravog pisma, a izum pisma očito je bio postupni proces, kao i mnogi drugi izumi. Pisani simboli mijenjali su glasove i koncepte i dopuštali zadržavanje i širenje informacija, tako da su se mogli upotrijebiti i za kodifikaciju pravila. Najslavnije pismo iz tog razdoblja je “Linear B”, koje se koristilo za pisanje mikenskog grčkog. Najstariji zapisi datiraju iz oko 1450. pr.n.e., a ono potječe od “Lineara A”, ranijeg i zasad nedešifriranog pisma kojim se zapisivao minojski jezik od 2500. pr.n.e. do 1450. pr.n.e. Ono je korišteno, pored kretske hijeroglifa, datiranih 2100. pr.n.e. do 1700. pr.n.e. Linear B prestao je postojati s padom mikenske civilizacije i dokazi o pismu su se prestali pojavljivati, sve dok Grci nisu usvojili i prilagodili fenički alfabet.

Slika desno: Freska žene iz Akropole u Mikenima, 13. stoljeće pr.n.e., ukazuje na profinjenost mikenskog društva.

Mikena i Kreta

Dva najnaprednija društva u Europi bronzanog doba su – minojska Kreta i mikenska Grčka. Dok su trgovci prevozili robu iz Italije do Grčke, preko alpske Europe i Španjolske, najorganiziranija društva razvila su se duž obala Sredozemlja.

Minojska Kreta bila je društvo utemeljeno na palačama koje je nastalo na otoku Kreti oko 2000. pr.n.e., i dobilo ime po legendarnom kralju Minosu. Civilizacija je iznenada nestala 1450. pr.n.e. zbog vulkanske eksplozije. Danas, ruševine palače u Knosu, sa složenom arhitekturom i detaljnim slikama na zidu, ukazuju na sofisticiranost društva koje ju je stvorilo.

Grad Mikena, strateški smješten na cesti između dvije glavne luke, Argosa i Korinta, postao je velika sila na grčkom poluotoku oko 1550. pr.n.e. Sam grad

služio je kao palača i utvrda i na njenom vrhuncu je tamo živjelo čak 30.000 ljudi. Nova naselja rasla su diljem Grčke, a elaborirane grobnice za njihove vođe predstavljale su tek dio bogatstva koja su generirali. Uzdignuta zahvaljujući trgovini, pljački i poljoprivredi, mikenska Grčka razvila je pisani jezik, složeno gospodarstvo i nove stilove umjetnosti koji su formirali važnu prethodnicu klasičnim društvima koja su je slijedila.

Mikensko društvo bilo je društvo ratničke elite koja je vladala nad seljacima. Bila je to situacija koja je viđena diljem Europe. Postojali su i robovi, kao i u drugim dijelovima Europe, ali njihov status nije jasan. U Linear B dokumentima iz minojske Krete iz 1600.

pr.n.e., *doeros* i *doera* spominju se u Knosu na Kreti i na mikenskoj lokaciji Pilos na Peloponezu, ali nije jasno znače li ti izrazi muške i ženske robove. Neke su nazivali imovinom živih pojedinaca, ali druge, osobito u Pilosu, opisivali su kao da pripadaju bogu ili boginji i imali su status drukčiji od onog ostalih robova, jer su mogli unajmljivati zemljište i čini se da su živjeli kao druge slobodne osobe.

Interakcije sa širim svijetom čini se da su bile orijentirane na jug i istok, prema razvijenim civilizacijama Levanta, Mezopotamije i sjeverne Afrike. Arheološka otkrića dokazala su kontakte s Asircima, Egipćanima, Feničanima i Miranima. Trgovina s južnom Italijom također je bila uobičajena. Međutim, interakcija Krete s Hetitima iz Anatolije,

Slika gore: Lavlja vrata iz Mikene su jedina preostala skulptura moćne civilizacije koja je dominirala Sredozemljem između 1550. pr.n.e. i 1100. pr.n.e.

BOGOVI I ČUDОВИШТА

Mikenska Grčka zadobila je slavu djelomično kroz Homerova djela, koji je upotrijebio njezinu povijest, posebno legendarnu priču o opsadi Troje, kao temelj za veliki ep "Ilijadu". Kroz samovoljne bogove i mitska bića poput harpija, Sfinge i jednoookog diva Polifema, Homer je u "Ilijadi" i "Odiseji" predstavio ljude kao jednu od mnogih sila koje se natječu za moć u ovom svijetu.

društvom orijentiranim na kopno, bila je ograničena.

Mikenska civilizacija okončana je oko 1100. pr.n.e., vjerojatno nakon invazije "Morskih naroda". To je nepoznato razdoblje, i proces, identitet i izvorište napadača osobito su nejasni. Širi kolaps civilizacija na istočnom Sredozemlju događao se u 12. stoljeću pr.n.e. Moćne kulture poput Hetitskog carstva (u modernoj Turskoj) i vodeći gradovi Sirije i Kanaana propali su. Krizu je pokrenula kombinacija invazije, unutarnje pobune, a moguće i ekološka katastrofa, uključujući vulkanske erupcije, što je dovelo do raširene propasti međunarodne trgovine i državnih hijerarhija.

Kraj brončanog doba došao je uz nasilna previranja. Razdoblje koje je uslijedilo opisano je kao grčko Mračno doba. Tek 500 godina kasnije u Europi će se pojaviti civilizacija koja se može usporediti s moći i prestižem Mikenjana. To će se dogoditi oživljavanjem grčke kulture.

Slika gore: Brončana figurica iz Nuragijske kulture s otoka Sardinije, jednih od kandidata za tajanstvene "Morske narode" koji su pridonijeli previranjima krajem 12. stoljeća pr.n.e.

Slika lijevo: Vaza iz 12. stoljeća prikazuje mikenske ratnike kako marširaju u bitku.